

УДК 347.645-056.262+376-056.262: (94:477) «18/19»

О. В. Кравченко

ОПІКА НАД СЛІПИМИ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Досліджено процес створення в Україні відділень Опікунства Марії Олександрівни над сліпими, показана їх роль в організації училищ для виховання й навчання дітей.

Ключові слова: Опікунство над сліпими, незрячі, училища для сліпих, діти.

Исследован процесс создания в Украине отделений Попечительства Марии Александровны о слепых, показана их роль в организации училищ для воспитания и обучения детей.

Ключевые слова: Попечительство о слепых, незрячие, училища для слепых, дети.

The article covers the creation of the departments of Guardianship for the blind by Mariya Aleksandrovna. There has been shown the role of these departments in the organization of the schools for upbringing and educating the children.

Key words: guardianship for the blind, the blind, schools for the blind, children.

Постановка⁸проблеми. У контексті вивчення історії доброчинності в Україні актуальним постає питання дослідження історії опіки й піклування над різними категоріями населення, у тому числі такими, що потребували спеціальної допомоги з боку держави й суспільства. До такої категорії належали неповнолітні, які з різних причин втратили зір, тобто незрячі діти. Для суспільства була актуальною й залишається проблема соціальної адаптації такої групи населення, їх виховання та навчання, а також вивчення історичного досвіду діяльності установ опіки над незрячими.

Аналіз актуальних досліджень. Історія опіки над сліпими стала предметом вивчення істориків, педагогів, лікарів та громадських діячів ще у другій половині ХІХ ст. В. Курлов у ряді публікацій в журналі «Детская помощь» значну увагу приділяв розгляду системи опіки над сліпими в Західній Європі та становищу сліпих в Російській імперії [8; 9]. Відомий діяч у галузі суспільної опіки О. К. Адеркас (1859 – 1921), який у 1884 р. представляв Росію в Амстердамі на П'ятому Міжнародному конгресі про сліпих, а у 1888 р. – на Шостому Міжнародному конгресі про покращення побуту сліпих, у 1907 р. опублікував статтю про становище сліпих в Росії [1]. Один із засновників тифлопедагогіки лікар О. І. Скребицький (1827 – 1915) написав огляд діяльності Опікунства над сліпи-

ми в Росії, який представив 2 січня 1896 р. у Москві на другому з'їзді російських діячів з технічної та професійної освіти [26] та фундаментальну працю, присвячену вихованню та навчанню незрячих у європейських країнах [25]. Що цікаво, очевидно О. К. Адеркас та О. І. Скребицький у житті були опонентами, оскільки для першого було характерно перебільшення, вихвалення ролі Опікунства над сліпими, а другий досить критично ставився до існування «влаштованих Опікунством над сліпими декількох дрібних закладів» і вважав недостатньою для Росії якість допомоги незрячим [25, с. 648, 653].

Серед сучасних досліджень важливою є стаття російського історика О. А. Хитрова, присвячена організації соціальної та медичної допомоги сліпим в Росії під патронатом династії Романових [32]. Серед регіональних ґрунтовних праць, присвячених історії Харківського училища для сліпих дітей, відзначимо роботи О. М. Устименка [27 – 29]. Отже, короткий огляд наявних публікацій свідчить, що історія становлення опіки над сліпими дітьми в Україні ще не достатньо вивчена і чекає на своє дослідження.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати процес створення в Україні відділень Опікунства імператриці Марії над сліпими, з'ясувати роль громадськості в організації допомоги, вихованні й навчанні незрячих дітей.

Виклад основного матеріалу. Перший у Російській імперії заклад для виховання й навчання сліпих був відкритий 5 травня 1807 р. в Санкт-Петербурзі видатним французьким учителем Валентином Гаюї, якого запросив Олександр І. В. Гаюї був засновником першого у світі училища для сліпих у Парижі. У Санкт-Петербурзі інститут для сліпих знаходився з початку під управлінням Міністерства народної освіти, а з 1819 р. перейшов у відання Імператорського людинолюбного товариства [9, с. 510]. Протягом першої половини XIX ст. подібні заклади для сліпих у Росії не набули поширення й були створені лише в Москві, Варшаві та Ризі.

Практично до 1870-х рр. питання про допомогу незрячим залишалось без серйозної уваги з боку держави й громадськості. Започаткування створення Опікунства над сліпими було пов'язано з подіями 1877 – 1878 рр. Під час російсько-турецької війни у Петербурзі під патронатом дружини Олександра II імператриці Марії Олександрівни виникло Головне Опікунство для допомоги нужденним сім'ям воїнів [32, с. 54]. Головою його був призначений Костянтин Карлович Грот (1815 – 1897) – у майбутньому один з найактивніших діячів на ниві доброчинності. Опіка й виховання сліпих стали цілковито результатом його ініціативності. Серед солдатів, які постраждали на війні виявилось багато таких, що втратили зір. Для них у Петербурзі та Києві К. К. Грот влаштував сховища, де сліпі могли б навчатись ремеслам [7, с. 16]. Ідея допомоги сотням сліпих усіх станів була покладена в основу створеного Опікунства над сліпими.

13 лютого 1881 р. було засновано Маріїнське опікунство над сліпими воїнами, перейменовано згодом в Опікунство імператриці Марії Олександрівни над сліпими, а з 10 березня 1883 р. воно перейшло до Відомства установ імператриці Марії [1, с. 70 – 71]. Першим головою Ради Опікунства був у 1881 – 1894 рр. статс-секретар К. К. Грот. З 1894 по 1899 рр. Раду очолював статс-секретар Єгор Абрамович Перетц (1833 – 1899), з 1899 по 1905 рр. – граф Іларіон Іванович Воронцов-Дашков (1837 – 1916), з 1905 р. – статс-секретар Олексій Сергійович Єрмолов (1846 – 1917) [1, с. 72].

Необхідність формування системи опіки над сліпими була обумовлена, на нашу думку, й соціально-економічними чинниками. У другій половині XIX ст., як зазначав В. Курлов, у Росії відсоток сліпих людей був більше, ніж будь-де у світі [8, с. 339]. За переписом 1886 р. сліпих у європейській Росії нараховували 189.872 особи [25, с. 661]. Наприклад, у Харківській губернії у 1886 р. нараховувалося 3811 незрячих, серед них 135 дітей [29, с. 115], у Київській губернії – 5346

сліпих [25, с. 673]. У Полтавській губернії за переписом 1886 р. нараховувалося 4138 сліпих, з яких близько 2 тис. – жебракували [12, с. 66; 25, с. 673]. У Чернігівській губернії було до 4312 сліпих, з них 1911 осіб не мали ніяких власних коштів для існування, причому на 10 тис. мешканців приходився 21 сліпий [34, с. 57]. На думку О. І. Скребицького, цю статистику не можна вважати достовірною, оскільки реальна кількість незрячих була значно більшою [25, с. 674]. Отже, питання медичної та профілактичної допомоги, піклування над незрячими, виховання й навчання дітей стало актуальним і потребувало вирішення.

Головними завданнями створеного Опікунства були: 1) виховання й навчання сліпих дітей, 2) патронат над тими, хто закінчив курс училища й працював, 3) проведення профілактичних заходів, 4) боротьба зі сліпотою серед населення Росії та 5) допомога нездатним до праці сліпим [17, с. 89].

Джерелами фінансування Опікунства були членські внески, пожертвування. Ключовим джерелом прибутків установи став церковний кухлевий збір. Після звернення навесні 1881 р. засновниками Опікунства до обер-прокурора Св. Синоду К. П. Побєдоносцева було дозволено щорічно проводити збір пожертвувань у церквах на користь сліпих у тиждень сліпих (п'ятий тиждень після Пасхи) у всіх міських та монастирських церквах [4, арк. 1; 10, с. 561]. До речі, цю пропозицію внесла відома в Росії громадська діячка, почесний член Опікунства над сліпими Софія Олександрівна Елліс [25, с. 959].

У 1880-х рр. у різних регіонах Росії почали створюватися відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими, у тому числі на території українських губерній. Ще з 1879 р. у Києві діяло товариство опіки над осліпленими воїнами [24, с. 5], а з 1880 р. – сховище для дорослих сліпих [16, с. 45]. Першим в Україні 6 грудня 1882 р. виникло саме Київське відділення Опікунства над сліпими [3, с. 216; 16, с. 44]. Київське училище для незрячих дітей було відкрито у 1884 р. на 60 місць [3, с. 224; 24, с. 5], а до 1887 р. воно було об'єднане разом зі сховищем для дорослих сліпих. З 1882 р. відділення отримувало від центрального органу – Ради Опікунства над сліпими субсидію [25, с. 963], яка за 10 років досягла 100 тис. 512 руб. Місцеві збори сягали на 1894 р. суми в 129 тис. 511 руб. [25, с. 963]. Переважна більшість цих капіталів була витрачена на будівництво приміщень для училища.

8 листопада 1894 р., після отримання від Ради опікунства допомоги розміром 30 тис. руб., коли будинок училища був суттєво розшире-

ний, відбулося його освячення [11, с. 1]. В училищі існувало три відділення: для хлопчиків, для дівчаток і для малолітніх сліпих дітей обох статей [11, с. 7]. У 1898 р. у закладі перебували 31 хлопчик та 24 дівчинки [3, с. 224]. Дітей навчали історії, географії, анатомії, геології, музиці, ремеслам. Різні товариства у міру можливостей допомагали училищу — Дніпровське товариство пароплавства оплатило поїздку дітей до Китаївської пустині. Товариство київської кінної залізниці давало можливість безкоштовно їздити по місту, взимку діти безоплатно відвідували оперу, на Різдво в училищі влаштовувалась ялинка [22, с. 71].

З 17 по 22 травня 1894 р. Київське училище сліпих дітей відвідав голова Ради Опікунства над сліпими К. К. Грот, який детально ознайомився з внутрішнім розпорядком, оглянув нові приміщення училища, 19 травня був присутнім на засіданні Ради Київського опікунства, що відбулось в училищі, і висловив подяку за плідну діяльність на користь опікунства [23, с. 82 – 83].

У журналі «Слепец» нами було знайдене цікаве повідомлення: у звіті Київського відділення опікунства Імператриці Марії Олександрівни над сліпими за 1889 р. повідомлялось, що в с. Кирилівка Тарасівської волості Київської губернії жила рідна племінниця малоросійського поета Т. Шевченка Ірина, по-чоловікові Ковтунова, яка мала шість сліпих дітей. Рада відділення, переконавшись у бідному становищі родини Ковтунових, звернулась до землевласника с. Кирилівка, почесного члена Київського відділення М. А. Терещенка, з проханням допомогти родині. М. А. Терещенко призначив Ковтуновим певну суму як для лікування, так і для влаштування господарства, обіцяв відвести 5 десятин землі, збудувати дім. Завдяки щедрому пожертвуванню Ковтунови відправились до Харкова до відомого окуліста Л. Л. Гіршмана, де після проведеної операції було повернуто зір чотирьом дітям, а інші виявились безнадійно сліпими [21, с. 30].

Ідея створення відділення Маріїнського опікунства у Харкові зародилась наприкінці 1882 р. завдяки ініціативі місцевого уповноваженого П. П. Трузсона. Ця ідея знайшла підтримку з боку Харківського губернатора В. В. Калачова та професора Харківського університету окуліста Л. Л. Гіршмана. Був розроблений і 19 лютого 1884 р. затверджений проект правил для діяльності Харківського відділення (до речі, за зразком тимчасових правил Київського відділення) [16, с. 53 – 54].

На 1 січня 1886 р. було зібрано капітал в 9 тис. 120 руб. 74 коп. Відомо, що восени 1885 р.

при клініці доктора Л. Л. Гіршмана було влаштовано два ліжка для лікування сліпих за рахунок зібраних коштів, на що витрачалось щорічно 600 руб. [31, с. 67]. Харківське відділення Опікунства над сліпими було відкрито 18 травня 1886 р. з ініціативи уповноваженого Маріїнського Опікунства над сліпими дійсного статського радника Олександра Денисовича Назирова, який був організатором сховища для сліпих дорослих у Кам'янець-Подільському [31, с. 68]. До складу Ради Опікунства увійшли Харківський губернатор О. І. Петров, предводитель дворянства О. Р. Шидловський, міський голова І. Й. Фесенко, професори Л. Л. Гіршман, О. Х. Кузнєцов, К. О. Андрєєв та В. Г. Пономарьов [31, с. 68; 33, с. 524]. Про створення школи для сліпих очевидно також проголошувалось на засіданні засновників відділення 18 травня 1886 р. [31, с. 67], але реальне відкриття Харківського училища сліпих дітей відбулось лише у 1887 р. [30, с. 262]. Заклад тричі змінював місце розташування: з 1887 р. по 15 травня 1890 р. перебував у найманому будинку Венедиктової на вул. Німецькій, 41 [27, с. 127] потім розміщувався у найманому приміщенні на Основі на старій дачі Квітки і лише 12 листопада 1894 р. був переведений у власний будинок на Сумській вулиці, 55 напроти Воєнного шпиталю. [19, с. 11]. Під час створення до училища було прийнято лише 5 хлопчиків, у 1888 р. виховувалось вже 17 хлопчиків та 1 дівчинка була допущена до занять [30, с. 262], а на 1 січня 1913 р. у закладі навчалось 75 дітей: 48 хлопчиків та 27 дівчаток [18, с. 10].

Ідея про створення в Одесі школи для виховання сліпих дітей виникла ще у 1883 р. [14, с. 3]. Одеське відділення для сліпих було відкрито на початку 1887 р. на капітал, що утворився внаслідок уведення головою Південно-західних залізниць штрафу за невимушений простій вагонів в Одеському порту, розміром 3 руб. з вагону за добу. Таким чином, на 1 січня 1887 р. утворилась сума в 7352 руб. 70 коп., яка стала основним фондом для відділення [35, с. 259]. Школа для сліпих була відкрита 1 грудня 1887 р. [14, с. 6], згодом у ній навчалось 20 хлопчиків та 1 дівчинка. На утримання школи й вихованців протягом 5 років було витрачено близько 19 тис. руб. Деякі вироби вихованців були представлені на сільськогосподарській виставці в Херсоні, де школа здобула малу срібну медаль [35, с. 259].

Головою Ради Одеського відділення з 11 квітня 1887 р. стала Н. М. Зелена, дружина градоначальника П. О. Зеленого. В Одеському

училищі сліпих виховувалось 11 хлопчиків: 9 — православних та 2 єврея [15, с. 7, 14].

Будинок, у якому знаходилось Одеське училище сліпих, пожертвував М. Ф. Маврокордато. У 1895 р. відділення для дівчаток ще не існувало. М. Ф. Маврокордато пожертвував на його відкриття понад 6 тис. руб., що дозволило розпочати будівництво приміщення для нового училища дівчаток [36, с. 106]. У 1898 р. в училищі мешкали 28 хлопчиків та 7 дівчаток [3, с. 950].

Чернігівське відділення Опікунства імператриці Марії про сліпих було відкрито 10 січня 1893 р. Думка про його створення виникла близько двох років тому як ідея про заснування училища сліпих. Центральне опікунство виділило на купівлю будинку для закладу 10,5 тис. руб. і протягом двох років було зібрано за підпискою 8 тис. руб. У 1892 р. було придбано садibu в Чернігові за 10,6 тис. руб. та на ремонт будівель було витрачено 6,5 тис. руб. Училище, розраховане на 30 дітей, відкрилось з 1 грудня 1892 р. [34, с. 57]. У 1898 р. у закладі проживало 18 хлопчиків та 11 дівчаток [3, с. 956]. При училищі діяла домовна церква. У 1906 р. була відкрита майстерня з виготовлення мотузок, які постачались до єпархіального свічкового заводу. На 1 січня 1912 р. у Чернігівському училищі навчалась 31 дитина — 22 хлопчики та 9 дівчаток. При училищі діяв патронат, який допомагав сліпим — колишнім вихованцям училища і матеріально, і надаючи їм роботу, і у покращенні житлових умов [2, с. 440].

На початку 1893 р. єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон через благочинних зібрав відомості про сліпих, які мешкали в губернії. Виявилось, що таких людей було приблизно 3208, серед них нараховувалось 114 хлопчиків та 78 дівчаток віком від 7 до 11 років. У вересні 1893 р. єпископ Іларіон ініціював відкриття у Полтаві відділення Опікунства про сліпих, затвердження тимчасових правил для відділення й відкриття найближчим часом училища для 10 дітей. клопотання підписав 121 член опікунства. 17 січня 1894 р. у присутності полтавського губернатора з дружиною, губернського та деяких повітових предводителів дворянства, міського голови, гласних міської думи, голів губернської деяких повітових земських управ, гласних губернських земських зборів, представників православного духовенства, єврейського равина був підписаний акт про відкриття Полтавського відділення [12, с. 66]. У листопаді 1894 р. було відкрито Полтавське училище для сліпих дівчаток [13, с. 28]. У 1898 р. в училищі навчалось 14 дівчаток [3, с. 554].

У Кам'янець-Подільському з 1884 рр. діяло сховище для дорослих [16, с. 54]. За 10 років його існування у закладі перебувало від 3 до 14 осіб, на що було витрачено понад 34 тис. руб. [25, с. 968]. У 1894 р. Рада опікунства вирішила перетворити сховище для дорослих на училище для сліпих дітей [20, с. 46].

На 1912 р. у Російській імперії функціонувало 29 відділень та 7 постійних комітетів Опікунства над сліпими, в тому числі в Україні — у Кам'янець-Подільському, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові та Чернігові. Постійний комітет діяв у Ялті [2, с. 438] та м. Звенигородка (Київської губернії) [1, с. 73].

У віданні Опікунства на території Російської імперії знаходилось 59 закладів, в тому числі — 24 училища для сліпих дітей (в Україні — у містах Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса, Полтава, Харків та Чернігів) [1, с. 73].

До училищ приймалися діти віком від 7 до 11 років здатні до навчання, які крім втрати зору інших фізичних вад не мали. Значна кількість дітей навчалась безплатно, проте сліпі діти заможних батьків навчались за плату не більше 300 руб. на рік. Викладання проводилося за розширеною програмою початкових училищ і тривало від 8 до 10 років у залежності від здібностей учнів. Крім того, діти навчались ремеслам: чоботарському та ткацькому, музиці, співу, настройці роялів, іноді масажу [2, с. 439].

Фінансували училища земства та міські думи: Полтавське губернське земство виділяло щорічно субсидію в 300 руб. [6, с. 12], Чернігівське губернське земство виділяло допомогу в 400 руб. на рік, а міська дума асигнувала щорічно 200 руб., повітові земства виділяли по 100 — 200 руб. [34, с. 57]. 3 15 грудня 1896 р. Харківське губернське земство видавало щорічно субсидію в 1 тис. руб. училищу для сліпих [5, арк. 1].

Висновки і перспективи подальших досліджень. До 1880-х рр. установ для опіки над сліпими дітьми в Україні не існувало. Важливу роль в організації навчання й виховання незрячих дітей відіграло Опікунство імператриці Марії Олександрівни над сліпими, створене у 1881 р. та його відділення в Україні — у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові та Кам'янець-Подільському. Крім проведення профілактичних заходів, організації матеріальної й трудової допомоги дорослим, завданнями відділень стало відкриття навчальних закладів для малолітніх незрячих. Училища для сліпих дітей в Україні були створені протягом 1880 — 1890 рр. У Києві та Кам'янець-Подільському училища були виділені з закладів для дорослих. Допомога незрячим надавалась з боку гро-

мадськості, субсидій земств та міських дум, приватних пожертвувань. Проте реальна кількість осіб, які потребували підтримки з боку Опікунства над сліпими була значно більшою. У подальших дослідженнях варто звернути увагу на організацію допомоги відділень і комітетів Опікунства над сліпими дорослими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адеркас О. К. Призрение слепых / О. К. Адеркас // Общественное и частное призрение в России. – СПб., 1907. – С. 69 – 84.
2. Благотворительные учреждения для слепых в России // Трудовая помощь. – 1912. – № 9. – С. 438 – 442.
3. Благотворительные учреждения Российской империи: В 3 т. – СПб., 1900. – Т. 2.
4. Держархів Харківської області. – Ф. 40, оп. 71, спр. 798.
5. Держархів Харківської області. – Ф. 304, оп. 1, спр. 804.
6. Заседание 10 декабря 1894 г. // Журналы Полтавского губернского земского собрания XXX очередного созыва 1894 г. – Полтава, 1895.
7. Константин Карлович Грот // Вестник благотворительности. – 1897. – № 12. – С. 12 – 18.
8. Курлов В. Слепые у нас и за границей / В. Курлов // Детская помощь. – 1886. – № 9. – С. 335 – 341.
9. Курлов В. Что мы делаем для наших слепых? / В. Курлов // Детская помощь. – 1886. – № 13. – С. 509 – 516.
10. Мариинское попечительство для призрения слепых, состоящее под Августейшим покровительством Государыни Императрицы // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 35. – С. 560 – 562.
11. Освящение новых зданий Киевского училища для слепых // Слепец. – 1894. – № 1. – С. 1 – 7.
12. Открытие отделения Попечительства в Полтаве // Слепец. – 1894. – № 6. – С. 65 – 67.
13. Открытие училища для слепых девочек в г. Полтаве // Слепец. – 1895. – № 3. – С. 28 – 29.
14. Отчёт о деятельности Одесского отделения, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы, попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1887 год. – Одесса, 1888.
15. Отчёт о деятельности Одесского отделения, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы, попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1890 год. – Одесса, 1891.
16. Отчет о деятельности состоящего под Августейшим покровительством Государыни Императрицы Мариинского попечительства для призрения слепых с октября 1882 г. по 1 января 1884 года. – СПб., 1884.
17. Отчёт Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1893 год // Слепец. – 1894. – № 8. – С. 89 – 92.
18. Отчет Харьковского отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых, состоящего под Августейшим покровительством Ея Императорского Величества Марии Федоровны. За 1912 год. – Х., 1913.
19. По России. Новое здание Харьковского училища слепых детей // Слепец. – 1894. – № 1. – С. 11.
20. По России. Отчеты Каменец-Подольского, Самарского, Костромского, Черниговского, Харьковского и Пермского отделений попечительства за 1893 г. // Слепец. – 1894. – № 4. – С. 46 – 48.
21. Разные известия. Киев // Слепец. – 1890. – № 3. – С. 30.
22. Разные известия. Киев. Киевское училище слепых детей. // Слепец. – 1894. – № 6. – С. 70 – 71.
23. Разные известия. Киев. Киевское училище слепых детей // Слепец. – 1894. – № 7. – С. 82 – 83.
24. Русский слепец. – 1886. – № 1.
25. Скребицкий А. И. Воспитание и образование слепых и их призрение на Западе / А. И. Скребицкий. – СПб., 1903.
26. Скребицкий А. И. Обзор результатов деятельности Попечительства слепых в России за четырнадцать лет на основании его отчетов с 1881 г. по 1894 г. / А. И. Скребицкий. – М., 1897.
27. Устименко О. М. Історія Харківського училища для сліпих дітей у 1886 – 1917 рр. / О. М. Устименко // Зб. наук. пр. ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – 2008. – Вип. 29 – 30. – С. 126 – 129.
28. Устименко О. М. Історія Харківської обласної спеціальної гімназії-інтернат імені В. Г. Короленка для сліпих дітей в 1886 – 2008 рр. / О. М. Устименко. – Б. м., б. в., 2009.
29. Устименко О. М. Харківське училище для незрячих дітей (1886 – 1917 рр.) / О. М. Устименко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім.

- В. Н. Каразіна. – 2010. – № 906. – С. 114 – 119.
30. Харьковское отделение Мариинского Попечительства для призрения слепых за 1888 г. // Харьковский календарь на 1890 год. – X., 1890. – С. 262 – 263.
31. Харьковское отделение Попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых // Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии / Сост. Н. П. Савицким, П. А. Евстратовым. – X., 1896. – С. 66 – 70.
32. Хитров А. А. Благотворительная социальная и медицинская помощь слепым в России под покровительством императорской фамилии (вторая половина XIX – начало XX в.) / А. А. Хитров // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2: История. – 2008. – Вып. 4. – Ч. 1. – С. 54 – 60.
33. Хроника русской благотворительности // Детская помощь. – 1886. – № 13. – С. 523 – 529.
34. Хроника русской благотворительности. Черниговское отделение Попечительства о слепых // Детская помощь. – 1893. – № 2. – С. 55 – 59.
35. Хроника русской благотворительности. Одесское отделение попечительства императрицы Марии Александровны о слепых // Детская помощь. – 1893. – № 9. – С. 258 – 261.
36. Экзамен в Одесском училище слепых // Слепец. – 1895. – № 9. – С. 105 – 106.